

Васіль СТАРЫЧОНАК

«Я ПАВЯДУ СВАЮ ХАДУ ПРАЗ ПАЧУЦЦЁ, ЦЕРАЗ ЖЫЦЦЁ»:
ПСІХАЛАГІЧНЫ ТЫП МЕТАФАРЫ Ё ТВОРАХ БЕЛАРУСКАЙ
ЛІТАРАТУРЫ

Чалавек у працэсе жыццядзейнасці адчувае самыя розныя псіхалагічныя станы (прыемныя, непрыемныя, кароткія, працяглыя, сітуацыйныя, інтэнсіўныя і інш.), што залежыць ад яго зносін з другімі людзьмі, яго суб'ектыўнай рэакцыі на ўздзеянне знешніх і ўнутраных раздражняльнікаў. Для выражэння такіх псіхалагічных і эмацыянальных станаў у беларускай і іншых мовах існуе каля сотні слоў. Калі ж уважліва прыгледзецца да семантыкі, здавалася б, далёкіх ад псіхалагічнага і эмацыянальнага зместу слоў, то лік іх значна павялічыцца за кошт пераносных метафарычных ЛСВ, здольных апасродкавана выражаць унутраны стан чалавека, яго эмоцыі, пачуцці, перажыванні, асаблівасці характару і духоўнага складу асобы, яе тэмперамент, паводзіны, уклад жыцця, адносіны да іншых людзей і мн. інш. Такі тып метафар адлюстроўвае пачувальную, матывацыйна-афектыўную, аперацыйную і іншыя праяўлены псіхікі чалавека, абумоўленыя прычынамі біялагічнага і сацыяльнага характару, і атрымоўвае сваё рэальнае ўвасабленне ў кантэксте, камунікатыўным акце, маўленчай сітуацыі.

У мове мастацкай літаратуры псіхалагічныя метафары выконваюць не столькі інфармацыйную, колькі эстэтычную функцыю, характарызуюцца нестандартнай спалучальнасцю, што дазваляе актывізаваць закладзены ў слове глыбінны семантычны патэнцыял. Так, шырокараспаўсюджаны субстантыў *пачуццё* ў розных кантэкстава-дыстрыбуцыйных сітуацыях выклікае новыя (часам нечаканыя і нестандартныя) вобразы і ўяўленні, раскрывае даволі шырокую палітру сэнсавых нюансаў і адценняў, звязаных з выражэннем сілы, інтэнсіўнасці і спосабу працякання такога пачуцця, часу яго ўзнікнення і знікнення і інш. Параўн.: *зярняты пачуццяў* (Н.Арсеннева), *пачуццяў першацвет* (В.Тадулька), *галінкі жывога пачуцця* (З.Марозаў), *пачуццяў веснаванне* (К.Жук), *звонкі прамень пачуцця* (З.Марозаў), *пачуцця шоўк* (Я.Золак), *цаліна пачуццяў* (У.Гетманчук), *пачуццяў каламуць* (Л.Сі-

манёнак), сумятня растружаных пачуццяў (М.Зарэцкі), рой пачуццяў (Л.Главацкі), пачуццяў бронзалеткі (Я.Янішчыц), вялікі напал пачуццяў (А.Кучар), пачуццяў хвалі (Э.Акулін), пачуццяў прыбой (У.Гетманчук), віхура пачуцця (Р.Баравікова), пачуццяў рэкі (В.Стрыжак), пачуццяў усхваляваны акіяна (Э.Валасевіч), агонь пачуцця (А.Кажэра), вогнішча пачуцця (М.Арочка), гарачыя кастры пачуцця (Я.Янішчыц), бездань пачуцця (С.Давідовіч), бездань найтанчэйшых пачуццяў (Я.Скрыган), бяздонне пачуцця (І.Хадарэнка), вулкан пачуццяў (М.Адам), турбіна пачуцця (А.Сербантовіч), попел жывых пачуццяў (З.Марозаў), шэры попел з агню пачуцця (А.Кажэра), горыч і соль пачуцця (Я.Янішчыц), рэшткі забітых пачуццяў (І.Хадарэнка), нязжатае поле пачуцця (Т.Ляшонак), свечка былога пачуцця (Г.Бураўкін).

Псіхалагічныя метафары ў сваёй большасці характарызуюцца цеснай сувяззю і залежнасцю ад крыніцы матывацыі, першасных ЛСВ, ад іх сэнсавай напоўненасці, характару суаднеснасці з аб'ектыўнай рэальнасцю і інш. З пункту гледжання семантыкі, метафары псіхалагічнага тыпу можна аб'яднаць у некалькі груп, тэматычна скіраваных на выяўленне душэўнага пад'ёму, страснасці, азарту, моцнага жадання чаго-небудзь, на адлюстраванне сардэчнасці (шчырасці, спагадлівасці), радасці, асалоды (задавальнення), на перадачу цяжкага душэўнага стану, нервовага ўзбуджэння, трывогі, неспакою. Многія метафарычныя ЛСВ полісемантаў выражаюць сум, змрочнасць, бязрадаснасць, душэўны холад, стрыманасць у праяўленні пачуццяў, няшчырасць, ілжывасць і інш.

Метафары з семантыкай душэўнага пад'ёму, уздыму, прыліву пачуццяў часцей за ўсё арыентаваны на выражэнне кахання, для азначэння якога выкарыстоўваюцца дзесяткі і сотні слоў рознага сэнсавага напаўнення тыпу *глыбокае, бязмежнае, бясконцае, вечнае, моцнае, вялікае, высокае, невычэрпнае, непахіснае, неўміручае, вострае, палкае, агністае, гарачае, маладое, чыстае, цудоўнае, узвышанае, загадкавае, бурлівае, бязмернае, незямное, ахвярнае, пякельнае, паглынальнае, нябеснае, боскае і мн. інш.* Сярод субстантываў метафарычнаму пераасэнсаванню ў большасці выпадкаў

падвяргаюцца словы, у сэнсавых структурах якіх фіксуецца першасны ЛСВ ‘агонь, полымя’ і актуалізуюцца семы ‘ўздзеянне агню’, ‘гарэнне’, ‘спальванне’: *А цяпер вось кахання агню* *Аддаеш пачуццё ты і сілы* (У.Жылка)/ *Агні* кахання — вечныя агні. *Яны нікому з нас не слепаць вочы* (А.Грачанікаў) *Зоркі згаснуць на світанні, Толькі* *полымя* кахання *Не пагасне* *у вачах тваіх* (Э.Валасевіч). *Гарыць душа, гарыць уся, Не патушыць душы* *пажар* (Я.Пушча). *Не разлюбі, не разлюбі, Не загасі* *касцёр* любві (М.Віняцкі). *Адгучаў маладосці смех, І кахання* *касцёр* *згарэў* (М.Яцкоў). *Вы распалілі* *вогнішча* *ўва мне, Яно гарыць, і я ў ім дагараю* (Р.Барадулін). *Прага новых адкрыццяў не дае намерці нашаму каханню, наадварот, усё мацней і мацней раздзімае яго* *вогнішча* (А.Зэкаў). *Толькі сэрца ў цемрыве стыне: Там гарыць майго кахання* *жар* (Я.Золак). *У сэрцы збалелым кахання апошняга* *жар* (А.Дэбіш). *Дрыжыць мая душа ад захаплення, ад гэтага высокага* *гарэння*, — *о свет, о час, хаця не астудзі!* (С.Шах).

Радзей прычынай прыліву пачуццяў з’яўляецца адчуванне гневу, нянавісці: *А там ачахла і* *полым* *княскага гневу* (У.Арлоў). *Агонь нянавісці святой* *Рваў маё сэрца на кавалкі* (А.Звонак).

Многія ЛСВ субстантываў *агонь, жар, гарэнне* звязаны з выражэннем запалу, натхнення, захаплення: *Пішы, калі ў творчым* *агні* *душэўную смагу спатоліш* (М.Касцюковіч). *Эх, дзе ты, натхнення ўзнёслага* *жар?* (М.Калачынскі). *Паньчы аркуш стыне на стале, Пачуццяў сіні* *жар* *на ім сатлеў* (А.Звонак). *І ўсё-ткі, што ні новы дзень, То сэрца — поўнае* *гарэнне!* *Усё глыбей сярод людзей Маё жывучае карэнне* (Н.Мацяш).

Не менш распаўсюджанымі з’яўляюцца пераасэнванні, што развіваюцца ў кірунку ад назваў з агульнай семай ‘наяўнасць вады’. У працэс метафарызацыі ўключаюцца найменні вадзянога валу, ваганняў марскіх хваляў, марской буры, перыядаў прыбою і прыліву, паводкі: *хваля абурэння* (М.Гамолка), *хваля зла* (А.Вярцінскі), *хваля сораму* (А.Васілевіч), *хваля пшчоты* (І.Шамякін), *хваля цёплых пачуццяў* (М.Лупсякоў), *хваля нястрымнай радасці* (М.Даніленка), *усплёск эмоцый* (Н.Мацяш), кахання

пашчотныя **ўсплёскі** (А.Александровіч), **ўсплёск** радасці (Я.Сіпакоў), пачуццяў **прыбой** (У.Гетманчук), **прыліў** вялікай сілы і шчасця (Я.Колас), раптоўны **прыліў** гневу (І.Шамякін), халодная **наводка** нечаканае крыўды і злосці (В.Адамчык).

Сэнсавай канкрэтызацыяй семантыкі слова ў плане актуалізацыі сем ‘прыліў энергіі’, ‘ўздым’, ‘натхненне’, ‘высокая ступень напружання, хвалявання’ можна лічыць развіццё субстантываў **ўздым**, **узлёт**, **парыў**, **накал**, **напал**, **кіпенне**, **кіпень**: *Максім у парыве радаснага ўздыму яшчэ раз хацеў абхапіць Давіда і закружыць па камеры* (М.Машара). *Рыгор ажно скалануўся ўсёй постацю ад надышоўшага пачуцця ўздыму* (Ц.Гартны). *У нас у кожнага Былі свае турботы, Узлёт юнацкіх Заветных мар* (М.Хведаровіч). *Першы парыў радасці пачаў ужо праходзіць* (М.Пятніцкі). *А толькі ў сэрцы ёсць Тое, што на векі нас звязала. Наша юнасць, наша маладосць, і пачуцце яснага накалу* (К.Буйло). *Гэтак хораша гэта знешне дрымотная атмасфера адцяняе вялікі напал пачуццяў, які тут шугае полымем* (А.Кучар) *Адчувалася віравое кіпенне жыцця* (Ц.Гартны). *Аж кіпіць, здаецца... Не жыццё, а кіпені!* (У.Дубоўка).

У сэнсавых структурах полісемантаў **выбух**, **узрыў**, **ўспышка** актуалізуюцца дадатковыя семы ‘раптоўнасць’, ‘моц, значная мера, вялікая колькасць’: **выбух** *Булыгавай шчырасці* (Х.Шынклер), *цэлы выбух слёз* (М.Нікановіч), *бурныя душэўныя ўзрывы* (К.Чорны), *ўспышка гневу* (А.Асіпенка).

Душэўны ўздым, бурнае, гарачае выяўленне пачуццяў даволі часта асацыіруюцца з прыроднымі з’явамі моцнай (часта разбуральнай) сілы. У працэс метафарызацыі ўключаюцца субстатывы **бура**, **навальніца**, **завяя**, **смерч**, **ураган**, **шторм**, **вулкан**: *А можна сабе ўявіць, якую буру пачуццяў выклікала ў душы былога паўстанца-бадзягі гэта вестка* (Г.Кісялёў). *Паспрабуй пражыць сваю маладосць без душэўных бур і трывог* (М.Гроднеў). *І расла навальніца нянавісці дзікай і злосці* (П.Глебка). *Ты стаіш... А на душы завей... А на душы халодныя лісты* (П.Трус). Любоў —

гэта смерч, ураган (А.Зарыцкі). *Гатоў цябе я ўсю скусаць, — Усціш маіх на-
строяў шторм* (Я.Пушча). *Раптам — апякло дыханне, захапіў вулкан
жыцця: на дваіх — адно каханне, вось і бездань пачуцця!* (С.Давідовіч).

Метафары з семантыкай азарту, моцнага жаданне чаго-небудзь
выяўляюцца ў субстантывах *сверб*, *смага*, якія на першы план вылучаюць
семы 'імкненне', 'нецярпенне': *У грудзях яшчэ ўсё тлеў някучы, як ад
крапівы-жыгучкі, сверб* крыўды (В.Адамчык). *А мо яго адолеў здрады сверб?*
(Я.Сіпакоў). *У гэты век, што адвучыў маўчаць, Але, відаць, песні і славы не
трэба, Калі ў сэрцы смага* някучым агнём, *Калі прагнеш помсты, Як долі, як
хлеба* (М.Машара).

Абвостранасць пачуцця можа выражацца пераноснымі ЛСВ
субстантываў *ружа*, *джала*: *Вазьмі сабе ружы маёй тугі, Пакінь мне
крыжавыя макі...* (У.Караткевіч). *Вострае джала рэўнасці* балюча кальнула
сэрца, ён застагнаў і кінуўся на канану (Я.Рамановіч). *Раўнівасць* прасунула
сваё вострае *джала* паміж імі (Р.Мугашка).

Метафары са значэннем радасці, асалоды, прыемнасці, задавальнення
выяўляюцца ў субстантываў *мёо*, *солад*, *слодыч*, *свята*, *святло*, першасныя
ЛСВ якіх арыентаваны на салодкія рэчывы і прадукты, прыемныя смакі, на
ўрачыстыя, светлыя дні: *мёд* пацалунка (М.Віняцкі), *хмельны солад* кахання
(У.Жылка), *солад* мараў і дум у сэрцы маладым (М.Машара), *слодыч*
шчымлівая у сэрцы (Н.Мацяш), *слодыч* забытага болю (Р.Барадулін), *на
душы сапраўднае свята* (І.Дуброўскі), *свята* ў сэрцы (С.Законнікаў), *святло
радасці* (П.Кавалёў), *святло* любові (Л.Галубовіч).

Метафары са значэннем такіх рыс характару, як сардэчнасць, дабрата,
шчырасць, душэўная цеплыня, спагадлівасць, рэгулярна развіваюцца ад
першасных ЛСВ назоўнікаў, звязаных з выражэннем цяпла, цеплыні,
мяккасці: *Ды і не ў кветках тут прычына. Проста чалавеку патрэбна цеп-
лыня. Кожнаму! Маленькая крупінка сардэчнай цеплыні* (А.Савіцкі). *Ад-
чуўшы сардэчную цеплыню, шчырасць, я хутка асвоілася з ім* (П.Мядзёлка).
Чалавеку трэба чалавечае цяпло (К.Пішчыкава). *Мая душа пачынала*

расцвітаць ад **цяпла** жаночай пяшчоты (У.Дамашэвіч). *Хвыль быў найдабрэйшы чалавек і за буркатнёй хаваў сваю душэўную **мяккасць*** (У.Шыцік).

Своеасаблівым сімвалам выражэння дабраты, сардэчнасці, саперажывання ў многіх творах выступае пераносны ЛСВ субстантыва **сэрца**: *У цябе, Лэйзарка, сапраўды залатое **сэрца*** (З.Бядуля). *Людзі! Да зорак вас не ракеты — Шчодрыя **сэрцы** нясуць* (У.Верамейчык). *Свой радок на паперы Не чакаў я спаткаць, Проста **сэрца** без меры Захацела спяваць* (П.Броўка). *Лепей сто разоў на слове збіцца (Дараваў бы ў сто разоў хутчэй), Чым паперкаю адгарадзіцца Ад гарачых **сэрцаў** і вачэй* (Н.Гілевіч).

Метафары з агульнай семантыкай ‘цяжкі душэўны стан’, ‘нервовае ўзбуджэнне’, ‘маральныя пакуты’ засведчаны ў полісемантаў *рана, рубец, шрам, болька*, першасныя ЛСВ якіх звязаны з выражэннем фізічных пашкоджанняў на целе чалавека: *Напамінае аб каханні крануў свежую **рану*** (І.Шамякін). *Коля толькі казаў так, каб даць спакой **ранам** душы гэтага чалавека* (К.Чорны). *А дзе запісваць, што баляць заўсёды **Рубцы і раны** на жывой душы?* (С.Грахоўскі). *Ад патаемных нашых слёз **Рубцы** не голяцца на **сэрцы*** (С.Грахоўскі). *Ад іх [горад] на **сэрцы меты**, Паглядзі: **рубцы і шрамы*** (Г.Каржанеўская). *У кожнага засталася якая-небудзь **болка**, не даваў спакою ўспамін аб перажытым горы* (К.Кірэнка).

Працэс метафарызацыі часта ажыццяўляецца ў кірунку ад зыходнага ЛСВ, звязанага з найменнем цвёрдай горнай пароды. Такія канструкцыі ўключаюць у свой склад назоўнік *камень* і з’яўляюцца варыяцыямі шырокаўжывальнага фразеалагізма *камень на сэрцы*: *Цяжкі **камень** давіў на **сэрца**, балюча было за сяброў, якія загінулі* (І.Шамякін). *Ой, як цяжка! Як балюча! Лёг на **грудзі камень*** (М.Хведаровіч). *У бацькі цяжкі **камень з грудзей** зваліўся* (А.Кулакоўскі). *Упаў з **душы** той **камень** цяжкі, Што прыгнятаў у лагеры мяне* (А.Бачыла). Цікавымі з’яўляюцца індывідуальна-аўтарскія метафарычныя канструкцыі *камень нуды* (Я.Купала), *чэрствасці тупыя камяні* (А.Сербантовіч), *камень памяці* (Л.Дайнека).

Цяжкі душэўны стан перадаецца праз другасны ЛСВ полісеманта *груз*, які ў кантэксце ўскладняецца квантытатыўнай семай ‘многа, значная колькасць’: *груз няўдач і памылак* (А.Пысін), *груз пакут* (У.Скарынін), *груз абразлівых зняваг і кпінаў* (М.Аўрамчык). Значэнне цяжкага пачуцця адлюстроўваецца ў сэнсавых структурах полісематаў *накін* і *муць*: *А на душы, як у чайніку, накін* (А.Савіцкі). *Сцішвалі людзі ў сабе пакутлівы накін смутку, злосці і адвагі* (К.Чорны). *Ці вы, пражыўшы век, не знаеце, Як душыць душы накін пошлы, Як труціць сэрцы яд нянавісці?* (Н.Гілевіч). *У душы ўспляснуў агонь! Яго заліла муць... І сэрцу беднаму так больна!* (М.Багдановіч).

Празрыстыя сэнсавыя сувязі прамога і пераходнага ЛСВ полісемантаў *некла*, *астрог*, *турма*, *катарга* лёгка ўкладваюцца ў мадэль семантычнай дэрывацыі ‘месца, дзе церпяць вечныя пакуты душы памёршых грэшнікаў; турма; катарга → цяжкія душэўныя пакуты’: *Такога некла сэрца шчэ не знала* (Н.Мацяш). *Лепш не пытай, чаму душа баліць — Я гэта некла вызначыў сам* (П.Панчанка). *Адзіныя словы ў астрозе душы Скрозь шчыліны воч пазіраюць на свет* (Л.Галубовіч). *Спакойны час. Як разбіць мне сэрца турму?* (У.Караткевіч). *Жыццё, жыцця ты іншага не мысліш На катарзе любові і святла!* (Я.Львіччыц). *Я ўцякаў, нібы злачынца, З пакутнай катаргі, хутчэй, Каб адзіночваю лячыцца Ад варажбы тваіх вачэй* (П.Панчанка).

Метафарычныя ЛСВ інварыянтнага характару ‘душэўны холад’, ‘горкае пачуццё’, ‘неспакой’, ‘застыласць’, ‘трывога’ ў сваёй большасці аказіянальныя, не фіксуюцца слоўнікамі літаратурнай мовы. Пісьменнікі звязваюць цяжкі душэўны стан чалавека з самай халоднай парой года, з сырым, пранізлівым надвор’ем: *Ў маім сэрцы зіма І прасвету няма...* (М.Васілёк). *Няхай жа і ў нашыя дзверы Не грукіе болей зіма* (С.Грахоўскі). *І адышла зіма трывог* (У.Караткевіч). *Не пяецца песня: Голасу няма. На дварэ прадвесне, На душы — зіма* (В.Рагаўцоў). *Між намі сюжэнавейная зіма. Мы іншыя. І ведаем пра гэта* (М.Шабовіч). *Глыбока ў сэрцы — золь імжы, Гнятліва, непагодна...* (Н.Гілевіч). *Знікла роспач, Золь і слота,*

Шчасце стукае ў акно (М.Багун). І на двары і ў сэрцы золь. Сяброў і родных меней, меней (А.Майсеенка). Чалавеку не проста адмахнуцца ад сумнай імжы: І дарог сваіх ростань, і сіроцкі ён боль перажыў (К.Кірэенка). З нас кожны памыляцца можа, На сэрцы горыч ды імжа (П. Броўка).

Метафарычныя ЛСВ полісемантаў *адвячорак, вечар, ноч* выражаюць градацыйныя адносіны з наступным павелічэннем сілы, велічыні сэнсавай кандэнсацыі: ‘элегічны настрой’ – ‘трывога, хваляванне’ – ‘цяжар, душэўны непакой’: *Наведваецца адвячорак у мой настрой... (Р.Барадулін). А на дварэ бязгодзіца, Нібы ў душы. Як цяжка несці ў сабе вечар, Калі ступае ранак на шашы (Я.Хвалеі). І доўга крыўдай невымоўнай Цямрэла ў сэрцы ноч пакут...(Н.Гілевіч). І я асуджаны на вечнае выгнанне У ноч душы, у кніжны неспакой (Л.Дранько-Майсюк).*

Да гэтай сэнсава-тэматычнай групы цесна прымыкае полісемант *скразняк*, метафарычныя ЛСВ якога актуалізуюць дадатковыя семы ‘трывога’, ‘страх’, ‘душэўная неўладкаванасць’: *Астатнія часы Міцеву душу абліваў настылы лядовы скразняк трывогі, каб благога чаго не прылучылася з бацькам (В.Адамчык). Скразняк халоднага страху прабег у Ваўчка на спіне (В.Адамчык) Грэюся, дзіўна, аднак жа, бывае: цела гарыць, а ў душы скразнякі (Т.Цвірка). Выраз на скразняку (скразняках) жыцця, які трывала замацаваўся ў творах мастацкай і публіцыстычнай літаратуры, можна смела аднесці да ліку фразеалагізмаў: **На скразняку жыцця** патухла свечка (С.Грахоўскі). Заўчасна б не прапасці **На скразняку жыцця** (М.Гудкова). **На скразняках жыцця** акрэп, Не любіць грэцца Ля цяпельца славы (М.Маляўка).*

Адценне смутку, неспакою часта выражаецца спалучэннем слоў *смутак, неспакой* з назоўнікам *жарства* ‘буйны калючы пясок’: *Разразаючы смутку тугую жарству, Я брыду да Цябе, мой Агонь! (Я.Лайкоў). Самотна да дня праблукаю, Можа, закалышу неспакою жарству (І.Скурко).*

Асновай для ўтварэння метафар са значэннем суму, меланхоліі, змрочнасці, маркоты, бязрадаснасці часта служаць ЛСВ з абагуленай семантыкай ‘чарната’, ‘хмурнасць’: *Са мной начамі толькі шэпчуць зоры, ды чарната*

варушыцца ў душы (В.Ракаў). Прыкрая **чарната**, што засланяла яго думкі, знікла (А.Чарнышэвіч). Бацька адагнаў ад сябе гэтую **хмурнасць** і напусціў на сябе ранейшую гаварлівасць (К.Чорны). Арыём усміхаецца — скупа, з **хмурынкай** мімалётнага суму (М.Ракітны).

Горкае пачуццё ад крыўды, няўдачы, гора выражаецца пераносным ЛСВ полісеманта *горыч*: Толькі той смех памятаю і вострую **горыч** той самай крыўды (Я.Брыль)/ Каб **горыч** паменшыць разлукі, галубяць і песцяць у сне вясёлыя мілыя рукі (А.Астрэйка). І хоць ззяе дзень прыгожы, у сэрцы **горычы** прыліў (А.Ставер). Такі ж кірунак метафарычнага пераасэнсавання назіраецца ў субстантываў з першасным значэннем 'ядавітая расліна', 'пустазелле з горкім смакам': І горкі **чэмер** ён у сэрцы нёс (А.Зарыцкі). Трэба ўмець ва ўсім струну жыцця крануць І **чэмер** бум змесці (У.Хадыка). Дзе **блёкат** хцівасці і злосці труціў пачуццяў першацвет, узыхдзе кветка прыгажосці, якая выратуе свет (В.Тадульскі). І цяпер цвілі ў душы піжмы і **палыны** (К.Чорны). Мілы, мы зналі каханне **палын** (Я.Янішчыц).

Прадказальнымі можна лічыць супрацьлеглыя ЛСВ, якія развіліся ў музыкальных тэрмінаў *мінор*, элегія 'сум, меланхолія' і музыка, акорд 'страснасць, уздым': У час нейкі **мінор** сёння (А.Савіцкі). На сёння хопіць **мінору!** (Э.Ярашэвіч). Няма ў мяне юнацкіх прывілегій. Бяру ўсё па-даросламу ўсур'ёз І не баюся ўжо мужчынскіх слёз, І не смяюся з сябравых **элегій** (Г.Бураўкін). Не чую **музыкі** ў душы, Што ты вясною абудзіла (З.Марозаў). Прачнуўся з жахам, безгалосы — Прапала **музыка** ў душы (А.Пісьмянкоў). І спяць гаі... і сыплюцца лісты... Звіняць **акорды** ў сэрцы маладым (П.Трус).

Стрыманасць, раўнадушнасць у праяўленні пачуццяў, у адносінах да каго-небудзь звычайна выражаецца ЛСВ назоўнікаў з каранем *холод*: Падкрэслены **холод** расстання (Г.Бураўкін). На сэрцы **холод** і варожасць (Р.Мурашка). Дрыжыць трывогі **холод** (Р.Барадулін). У яе словах быў **холод**, была адчужанасць (Л.Арабей). Хітрынкі ў паглядзе, **халоднасць** у твары (А.Бялёвіч).

Шырокая палітра сэнсавых адценняў назіраецца ў структуры полісеманта *лёд*. Цэнтральнае яго значэнне – ‘раўнадушныя, стрыманыя адносіны да каго-небудзь’: *Нейкі халадок, лёд паміж намі* (Х.Шынклер). *А між намі — лёд* (Я.Янішчыц). *Растаў твайго маўчання лёд* (Л.Пранчак). *Задумаў скрануць... вершам яе раўнадушнасці лёд* (М.Калачынскі). Блізкім да яго з’яўляецца ЛСВ ‘моцнае перажыванне, якое халодзіць душу’: *Хаджу на хаце, як атруты, У жылах чую зімні лёд* (Цётка). *Рукі ледзянелі, да сэрца дабіраўся лёд* (Я.Янішчыц). Сэнсавы дыяпазон гэтага слова значна пашыраецца за кошт яго індывідуальна-аўтарскіх, кантэкставых ужыванняў у паэтычнай мове: *Твой ліст — нібыта крыгаход, што раскрышыў ільды сумненняў* (М.Мельнік). *Каханне... растопіць ільды асцярогі і вызваліць скрытыя воды* (А.Бадак).

Спакой, ураўнаважанасць у душы чалавека часта асацыіруюцца з адлігай, зацішшам, штылем, нерушам: *На душы адліга...* (Р.Барадулін). *Я ў радасці, і ў журбе, І калі на душы зацішша, Мару ўзвысіцца да цябе, Гарадоцкае наша ўзвышша.* (У.Скарылінкін). *Мы ў жыцці не шукаем зацішша, І няма ў нас “тваё” і “маё”* (М.І.Убернатарай). *Людское сэрца, быццам мора, У ім бывае шторм і штэль* (П.Броўка). *Тады ты ў лепшае паверыш, Калі на сэрцы згода, неруш* (Г.Каржанеўская).

Метафары са значэннем няшчырасці, крывадушнасці, ілжывасці назіраюцца ў полісемантах *грым*, *кара*, *абалонка*, *найгрыш*, *поза*: *Двудушша не схаваецца пад грымам* (Л.Дайнека). *Мы ведаем, хто Загнаў у тупік нашы справы, Сёння нас не аслепіць Яркасць хлуслівага грыму* (П.Панчанка). *Чалавечая душа абгортвалася карой фальшы і дробнай хітрасці* (К.Чорны). *Сарвіце з душы чарсцвення абалонку!* (М.Віняцкі). *Федзя адчуваў найгрыш, штучнасць у сваіх наводзінах, у тым, што і як робіць* (П.Місько). *У. Дзюба рэдка абыходзіцца без позы, сапраўдных сваіх пачуццяў ён вельмі часта не слухае* (Н.Гілевіч).

Значэнне ‘прытворства, якое скрывае сутнасць каго-ці чаго-небудзь’, часта выражаецца назоўнікам *маска*: *Згода-еднасць — толькі маска, Пад*

якой — нянавісьць-злосць (Н.Гілевіч). *Імператар Нерон носіць не твар, а маску глыбакадумнасці. І прыкідваецца добрым* (М.Ваданосаў). У творах мастацкай літаратуры гэты назоўнік часта ўжываецца ў складзе вядомага фразеалагізма *скінуць маску* ‘станавіцца самім сабой, пераставаць прытварацца, прыкідвацца’: *Толькі тут зразумеў Карповіч, што Вялічка скінуў з сябе маску, адкрыўшы сапраўдны твар правакатара* (М.Машара). *Вельмі хутка ён скіне з сябе маску, якой прыкрываўся ўвесь час* (У.Шахавец).

Пры метафарызацыі даволі часта на першы план вылучаюцца не самі эмоцыі і пачуцці, а ступень і форма іх праяўлення, колькасныя і часавыя паказчыкі. Так, розныя эмоцыі і пачуцці з пункту гледжання іх інтэнсіўнасці, узмоцненасці, меры выяўлення і працякання ў часе выражаюцца ў метафарычных спалучэннях *вал злосці* (А.Бачыла), *іскры злосці* (Я.Колас), *патоп гневу*, *ярасці* (П.Панчанка), *зарад нянавісці* (І.Шамякін), *бліскавіцы гневу* (Я.Рамановіч), *маланка гневу* (Я.Колас), *маланка страсцей* (Я.Колас), *дамба страсці* (А.Бачыла), *струмень жаданняў* (Р.Мурашка), *пачуццяў шумны дождж* (Л.Сільнова), *хваля цёплых пачуццяў* (М.Лупсякоў). Некаторыя субстантывы характарызуюцца шырокай валентнасцю, здольнасцю спалучацца з вялікай колькасцю слоў. Так, з назоўнікам *вір* утвараюцца наступныя спалучэнні метафарычнага тыпу: *вір клопату пустога*, *вір звягі*, *вір знявагі* (Р.Барадулін), *вір уласных мар* (А.Чарнышэвіч), *глыбокі вір смагаху* (В.Адамчык), *вір шалёнай страсці* (І.Хадарэнка). Ступень, спосаб, і форма выяўлення пачуццяў актуалізуюцца ў выразах *чара асалоды* (Я.Колас), *чара горычы* (П.Ламан), *чаша любові* (Л.Пранчак), *чаша гневу* (М.Багдановіч), *чаша пакут* (А.Бачыла), *гронка агнявых пачуццяў* (У.Гетманчук), *сумятня пачуццяў* (Р.Бярозкін), *клубок трывог* (Н.Мацяш), *ланцуг любасці і пяшчоты* (Р.Барадулін), *ком смутку* (К.Кірэнка).

Творча выкарыстоўваючы сэнсавы патэнцыял слова, шырокія магчымасці яго асацыятыўных і кантэкставых сувязей, пісьменнікі нярэдка ў адным лінейным раду спалучаюць сінонімы і блізказначныя словы, а таксама антонімы. Прыём нанізвання сінонімаў-метафар дазваляе ўзмацніць значэнне

кожнага з сінонімаў, іх сэнсавыя адценні, а таксама агульны сэнс выказвання і тым самым павысіць выразнасць маўленчага акту: *Юнацтву ўласціва кіпенне, бурленне* (Я.Колас). *Каханне — гэта полымя, агонь жыцця, тварэнне цуду* (Г.Юрчанка). *Унутраныя, сардэчныя буры, навальніцы, што адбываюцца, працякаюць у душах і сэрцах герояў і гераінь, набываюць канкрэтныя контуры і абрысы* (Г.Юрчанка). Адзін і той жа метафарычны субстантыў у спалучэнні з рознымі па сэнсавай накіраванасці дапаўненнямі здольны выразіць шырокі спектр перадаваемых аўтарам пачуццяў: *Падкрадаецца са спіны, Свой бязлітасны час вызначае Хваля зайздрасці і маны, Недаверу, Бяссілля, Адчаю...* (Г.Бураўкін). *Гэта быў цэлы вулкан пачуццяў, жаданняў і магчымасцяў* (М.Адам).

Зрэдку субстантыў паўтараецца двойчы, удакладняючы і канкрэтызуючы прадмет апісання: *Сэрца ягс топіцца ў моры агнявых жаданняў, у бурным моры, ад якога ў сэрцы ўскінае балючая слодыч* (М.Зарэцкі). *І гэты далёкі дом, і гэты спеў музыкі Ўзнялі агнём жаданняў і журбы Акорд ў грудзях яе, акорд душы вялікі, Бо толькі маці можа так любіць!* (В.Маракоў).

Антонімы-метафары, жытыя ў адным мікракантэксце, ствараюць яркі антытэзны малюнак, раскрываюць дыялектыку развіцця чалавечага жыцця з яго пад'ёмамі і падзеннямі, адлюстроўваюць амбівалентнасць пачуццяў, супярэчнасці псіхічных адчуванняў і перажыванняў лірычнага героя: *Спазнаў я у жыцці Святло і змрок* (М.Арочка). *І пекла рэўнасці, і рай...* (З.Марозаў). *Кактэйлі любові з нянавісцю — звычайны сучасны пакой. Дзе вы, былыя страсці, — няма ні той, ні другой* (П.Шруб). *Мы ўсе праходзім поўны круг жыцця — Ад першых слёз Да сціхлага дыхання, Адпіўшы чашу хмельнага кахання, Адчуўшы колкі холад забыцця* (Г.Бураўкін). *Будзе май квітнець і будуць сцюжы, будзе ўздым і горычы няўдач* (М.Смагаровіч).

Выражэннем псіхалагічнага стану, пачуццяў, пэўнага настрою з'яўляецца твар чалавека, які многія даследчыкі лічаць адным з невербальных сродкаў камунікацыі. Твар — гэта застылая гісторыя жыцця

чалавека «*І кожны дзень, пражыты у трывозе, **Кладзе адбітак**, нібы **цень, на твар***», – справядліва зазначае Я. Крупенька. Адна з гераінь твора М.Ваданосава ў гумарастычна-іранічнай форме папярэджвае свайго суб'ядніка: «*Хаваешся ад людзей... Яно не без прычыны — у цябе ж **не твар, а шылда**, дзе ўсё напісана*». Даволі вялікая колькасць інфармацыі аб унутраным стане чалавека свядома ці несвядома счытваецца з яго твару. Для дакладнага выяўлення выразу твару (а значыць – складаных глыбінных працэсаў псіхікі чалавека, яго ўнутранага стану) пісьменнікі выкарыстоўваюць метафарычныя ЛСВ самага рознага зместу, што, безумоўна, залежыць ад ступені актуалізацыі таго ці іншага аспекту шырокай пачуццёвай гамы і характару кантэкставага акружэння слова. Параўн.: *На твары яго ляжала **пячаць здзіўлення*** (К.Чорны). *Халодны позірк, тон суровы, на твары **горычы пячаць*** (С.Грахоўскі). *Рарвара ўбачыла, як на твар яго лёг **адбітак болю*** (А.Васілевіч). *Тут ён наспрабаваў усміхнуцца таямніча і хітра, але неслухмяныя **фальбокі** ягонага **твару** ўсё роўна склаліся ў звычайную яго безнадзейна-горкую ліну* (М.Зарэцкі). *Добра бачу: твар твой — гэта **маска*** (А.Камоцкі).

Праяўленне на твары дрэннага адчування, кепскага настрою, болю, адчаю часцей за ўсё выражаецца пераноснымі ЛСВ полісемантаў *цень, хмара, смуга*: ***Цень рэспачы** на твары* (М.Віняцкі). ***І цень** ледзь прыкметнага **болю*** *На твары іх ціхенька лёг* (Я.Колас). ***Цень незадавальнення** прабег на твары Галіны Пятроўны* (Г.Шыловіч). *На яе твары ён не заўважыў ні здзіўлення, ні расчаравання, ні нават **ценю адчаю**, чаго так вельмі баяўся* (І.Сіўцоў). *Марынка тлумачыла адсутнасць бацькі па-дзіцячаму лёгка і без **ценю смутку** на твары і ў сэрцы* (А.Васілевіч). *Паказаўся твар, зацягнуты цёмнай **хмарай незадавальнення*** (А.Васілевіч). *Замест чырвані на твар Журко набегла бялая **смуга хвалявання**, і вочы нібыта пабольшылі* (А.Савіцкі). Радасна-ўзбуджаны выраз твару, які адлюстроўвае радасны, прыўзняты настрой, выражаецца ЛСВ полісемантаў *прамень, святло*: *На твары людзей лажыцца **прамень светлай радасці** і свядомасці* (К.Чорны). ***Промень***

усмешкі прабег па засмучаным твары (І.Новікаў). Але і праз густое сівае ішчацінне відаць было, як на старым яго твары прабівалася **святло радасці** (А.Якімовіч).

Самым выразным невербальным сродкам выражэння ўнутранага стану чалавека лічацца яго вочы – люстэрка душы. Вочы як ні адзін іншы орган цела чалавека здольны на хуткія (часам імгненныя) змены і рэакцыі. Менавіта таму яны могуць быць гарачымі і халоднымі, вясёлымі (радаснымі) і сумнымі (панурымі, самотнымі), пакорлівымі і непакорлівымі, горкімі і салодкімі, саромнымі і бессаромнымі, даверлівымі і недаверлівымі, праўдзівымі і падманнымі, спакойнымі (ціхімі) і гнеўнымі (яраснымі, шалёнымі), удумлівымі і бяздумнымі і г.д. Вочы, на думку З.Марозава, могуць нават крычаць: *Я помню тваё развітанне, Знямелы **крык** тваіх вачэй.* Позірк вачэй бывае калючым і вострым, як цвікі, як нажы: *Прыйшоў у хату — раўнапраўны — З **цвікамі** вогненных вачэй* (А.Сербантовіч). *А сын ускіне воч блакітныя **нажы*** (А.Вялюгіна). Для лірычных герояў Р.Барадуліна паядынак вачэй носіць узвышана-вясёлы характар: *Паядынак вачэй — паядынак вясёлы, Чым пяшчотнейшы ён, тым душы балючэй.*

Бляск, святло, гарэнне у вачах як вынік стану ўзбуджанасці, страснасці, вялікай сілы напружання чалавека часта выражаецца пры дапамозе ЛСВ полісемантаў *касіёр, полымя, пажар, ззянне*: *Мілее юны твар. І смелых вуснаў слодыч, **Вачэй пажар*** (А.Шушко). *Нават слёзы не патушылі **пажар** гэтых **вачэй*** (А.Васілевіч). ***Вачэй кастры** шматслоўныя — Маёй душы прычал* (В.Стрыжак). *Бровы могуць з часам выліняць І згарэць **вачэй кастры*** (А.Астрэйка). *Вось азірнулася — **полымя** з воч* (У.Жылка). *Ну і вочы! Так палаюць ярка, Пэўна ў Мінску **ззянне** іх відаць* (Э.Агняцвет). *Цямней становяцца вочы твае, і душа мая тоне ў моры іх **ззяння*** (З.Бядуля).

Агеньчыкі, вугалькі ў вачах адлюстроўваюць пачуццё ўздыму, узнёсласці, захаплення чым-небудзь: *Яны мяняліся, плылі, Ружовашчокія славянкі, **Вачэй** гарачыя **вуглі*** (К.Камейша). *На чарнявым яго твары наблісквалі **вугалькі** рухавых **вачэй*** (М.Пятніцкі). *У яго [Колышава] чыстых*

адкрытых шырока вачах успыхвалі цікаўныя і неспакойныя светлячкі (І.Мележ).

Востры гнеўны позірк даволі часта выражаецца пры дапамозе назоўнікаў *маланка*, *бліскавіца*: **Маланкі** дзве блакітныя Бліснулі грозна з Янковых вачэй (З.Бядуля). *Пранізлівая маланка* мільганула ў яго вачах (Я.Лайкоў). *Ажно маланкі* бліскаюць з вачэй (Р.Барадулін). *У яе шэрых, як воблака перад навальніцай, вачах узнікалі бліскавіцы гневу* (Я.Рамановіч).

Холад душы, трывога, страх і нават нянавісьць, што выражаюцца ў вачах, перадаюцца словазлучэннямі з назоўнікам *ільдзінка*: *Савацееў заўважыў у яго вачах ільдзінкі холаду* (У.Шыцік). *У яго сінх вачах не расталі яшчэ халодныя ільдзінкі толькі што перажытага страху* (М.Лынькоў). *Роб убачыў, як у кашэчых вачах капітана заблішчалі халодныя ільдзінкі нянавісці* (М.Гамолка). Спалучэнні з назоўнікам *прамень*, наадварот, перадаюць радасць, надзею, дабрыню, што адлюстроўваюцца ў вачах: *Засвяціліся ў Яркі Промкі радасці ў вачах* (В.Бычко). *У вачах праменны бліск пагас, прамень надзеі ж не патух* (С.Новік-Пяюн). **Праменні дабрыні** Няцяжка распознаць, Калі умееш сам Іх людзям адаваць (Г.Дашкевіч).

Такім чынам, для выражэння псіхалагічнага стану чалавека, яго эмоцый, пачуццяў, перажыванняў выкарыстоўваюцца метафарычныя ЛСВ кампанентаў самых розных тэматычных груп. Душэўны пад'ём, прылівы пачуццяў звычайна асацыіруюцца са словамі з агульнай семантыкай 'гарэнне агню' (*агонь, вогнішча, полымя, пажар, жар, гарэнне*), з найменнямі гайданняў паверхні вады (*хваля, усплёск, прыліў, наводка*) і прыродных з'яў вялікай разбуральнай сілы (*бура, навальніца, смерч, ураган, шторм, вулкан*). Моцнае жаданне чаго-небудзь, азарт атаясамліваюцца са *смагай, свербам*; асалода, прыемнасць – з *мёдам, соладам, святам*; сардэчнасць, шчырасць, дабрата – з *цеплынёй і мяккасцю*. У якасці рэцэпіентаў для выражэння цяжкага душэўнага стану выкарыстоўваюцца першасныя ЛСВ полісемантаў *рана, рубец, шрам, болька, груз, камень, муць*. Душэўны холад чалавека, яго

трывога, занепакоенасць у беларускіх пісьменнікаў асацыіруецца з *зімой, імжой, золлю, скразняком*, з пэўным часам сутак (*адвячорак, вечар, ноч*). У працэс метафарызацыі могуць уключацца найменні ядавітых раслін, пустазелля, музычных тэрмінаў, кветак і іншых тэматычных груп (*чэмер, блёкат, палын, мінор, музыка, акорд, ружа, макі*). Дыяпазон некаторых полісемантаў даволі шырокі і ўключае ў свой склад ЛСВ антанімічнага характару (*агонь любові і нянавісці, прыліў пяшчоты і гневу, хваля зла і дабрыні, чаша любові і гневу*).

Прааналізаваны матэрыял паказаў, што розныя кантэкставыя сітуацыі дазваляюць актывізаваць закладзены ў словы глыбінны сэнсавы патэнцыял, рэалізаваць шматлікую палітру сэнсавых адценняў і нюансаў. Асноўныя кірункі семантычнага развіцця пацвердзілі даўно выказаную ў семасіялагічнай навуцы думку аб аднолькавым “семантычным лёсе” слоў з падобнай семантыкай (суфіксальных дэрыватаў, сінанімічных адзінак).